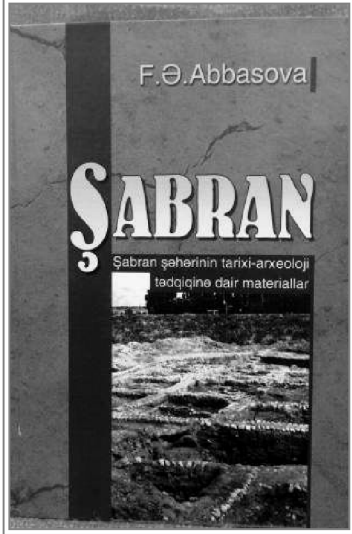


Dəfələrlə dağıdılıb qarət edilmiş, 250 il öncə tamamilə xarabazara çevrilmiş bu şəhər-qalanın tarixi haqqında nələr bilirik... 'Mən tariximizi bədii ədəbiyyatdan oxumaq istəyirəm. Çünki tarix elm kimi heç də həmişə həqiqətləri deyə bilmir, çox zaman hakim ideologiyanın təsiri altında olur. Orada rəqəmlər və hadisələrin quru təfsilatı var, amma insan ta-



lələrini görmürsən..." (prof. Rüstəm Kamal). K.Ptolomey (II əsr) 13 cildliyinin Coğrafiya-sında, tarixi taleyi bir romana sığmaz bu yox olmuş şəhərin adı Sapothrenae kimi çəkilir. Qədim mənbələrdə adı keçən Şabran (Şabaran) şəhəri Qafqaz dağlarının cənub-şərq yamaclarında, Samur çayından, Müşkür mahalından cənuba doğru düzənqah bir ərazidə idi. Tarixi boyu Arran hakimləri, Şirvanşahlar, Əl-Babın əmirləri arasında bu ərazi, bu şəhər üstündə çekişmələr olmuşdur. Z.Bünyadov Şabranın Dəvəçi yaxınlığında yerləşən orta əsr sahiləni şəhəri olduğunu qeyd edir. Buradan qazıntı zamanı gil və saxsı qab qırıqları, Sasanilər dövrünə aid kərpiclər, təkne qəbirlər və orta əsrlər şəhərinə məxsus digər maddi mədəniyyət əşyaları üzə çıxırdı. Tədqiqatçılar yazılı tarixi mənbələrə və şəhərin müxtəlif hissələrində aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələrinə əsaslanaraq burada hələ eramızdan əvvəl yaşayış məskəni olduğunu müəyyən edib. Şəhərsalınma prosesinin isə erkən orta əsrlərdə başlanması ehtimal edilir. Şəhər yerinin arxeoloji tədqiqi bu qədim şəhərin erkən dövr tarixi haqqında tutarlı söz deməyə imkan verməmişdir. S.T.Yeremyanın fikrinə, Şabran şəhəri erkən orta əsrlərdə Şirvan vilayətinin mərkəzi və Massaget Arşakilerin siyasi mərkəzi olmuşdur. Şəvəvan (Şirvan) vilayəti və onun əsas şəhəri Şəbərən (Şəburan, Şəbran) Məşqətdən cənubda, Xəzər dənizinin sahilində yerləşirdi. Şəbərən şəhərinin qalıqları və xarabalıqları Şabran rayonunun Şahnəzərli kəndinin yaxınlığında, Padar-Şəbran kəndindən azca aralı aşkar edilmişdir. Ərəb müəllifləri Şəbərən şəhərini Sasani hökmdarı I Xosrov Ənuşirəvanın (531-579) saldırdığını qeyd edirlər. Şəbərən şəhər adı 1124 ilə aid gürcü səhnaməsində də qeyd olunmuşdur

İstəxrinin Qota nüsxəsində (təqribən 930-cu il) və Yaqut Həməvinin "Coğrafi lüğət"ində yazılır ki, Xəzər dənizinin sahilində, Məşqətdən aşağıda kiçik, lakin möhkəmləndirilmiş Şəbərən şəhəri yerləşir. Onun çoxlu rustaqları (kənd nahiyələri) var. Ondan üstə (dağlara tərəf) Çəşmədən rustağıdır. Onun digər tərəfində Bakı, Dərnik və Ləkzə qəder kəndlər, Cəbəl (Qayalıq) və Şirvan dağları yerləşir. Bu mənbələr-

də yoxa çıxmış bu şəhərin yeri çox dəqiq tanınılmışdır. Coğrafi traktat olan "Hüdüd əl-ələm"də yazıldığına görə (982/3-cü il) Şəvəran (Şəbərən) Şirvanın inzibati mərkəzi (qəsəbə) olub, dəniz sahilində yerləşən səfəli bir yer idi. Oradan, zərgərlərin qızıl əyərini təyin olunmasında istifadə etdikləri məhək daşı (sangi mihakk) ixrac olunurdu. "Tarix-i əl-Bab"a istinad etsək, Şirvanın əsas gəlirini Şəbərən və onun kəndlərindən, habelə Bakının neft quyularından və duz mədənlərindən yığılan vergilər təşkil edirdi. Qüdsü ərəb coğrafiyaçısı Müqəddəsi (əl-Məqdisi) "...Təsnifat"ında qeyd edir - "Şəbərən qalasız yerdir. X əsrin ikinci yarısında Şəbərən və ətrafındakı kəndlər varlı və münbit yerlər idi. Əl-Bab əmiri h.ç 357 (968)-ci ildə oradan saysız-hesabsız qənimət aparmışdı."

Müəllifi bilinməyən "Tarix-i əl-Bab" salnaməsində Şirvanşah Əbu Nəsrin h.ç 392 (1002)-ci ildə əl-Bab əmirinin qardaşını həbsdə saxladığı Şəbərən qalasının adı

Şirvanın paytaxtı Şabran olmuşdur. Həmin dövrdə monqol hökmdarının vəziri, tarixçi Fəzullah Rəşidəddin oğluna yazdığı məktubda Şabrandan bəhs edib. Hələ 1254-cü ildə Cənubi Qafqaz yolu ilə Monqolustandan qayıdarkən Şəbəranda olmuş fransız rahibi Rubruk burada bir xeyli yəhudinin də yaşadığını göstərmişdir. Rubruk sözlərinə görə, onların çox hissəsi Şəbərənla Şamaxı arasındakı dağ qalalarında məskən salmışdılar. Şəbərən adı Teymurun yürüşləri təsvir edilən qeydlərdə də çəkilir. 1395-ci ildə Dəşti-Qıpçağa yürüşdən qayıdan Teymur bu səfərdə müşayiət edən Şirvanşah Şeyx İbrahim bu şəhərdə onun şərəfinə ziyafət vermişdi.

Türkiyəli səyyah Evliya Çələbi 1647-ci ildə Şabrandakı olarkən gördüklərini yazırdı: 'Bura İrənin Təbrizdən sonra ikinci şəhəri sayılır. Şəhərdə 70 məhəllə, Tokmaq xanın, Əfşar xanın, Uzun Həsənin məscidləri yerləşir. Məscidin divarları incə, buqələmun dərisi kimi, cürbəcür rənglərə çalan



şəhərgaha çevrilmişdir (1800-cü ilin əvvəllərinə kimi salamat hissəsindən istehkam qalası olaraq istifadə edilirdi). XVIII əsrin sonlarında Şəbərən ərazisində olmuş Biberşteyn yazır: "Vaxtilə mühüm şəhər olub, indi isə yalnız xarabalıqları qalmış Şəbərən şəhəri düzənlikdə onun adını daşıyan çayın sol sahilində yerləşmişdir".

üzerində tikirdilər. Şabrandakı bir sıra qədim abidə və tikililər günümüzə qədər gəlib çıxıb. **Qədim Şabran körpüsü orta əsrlər Azərbaycan memarlıq sənətinin ən yaxşı nümunələrindən hesab olunur. Üç tağının əsas hissəsinin qalıqları aydın görünən bu körpü hazırda Bakı-Quba magistrat yolunun sol tərəfində, Ərəblər**

Maskat və Şirvanın mərkəzi şəhəri olmuş Şabran

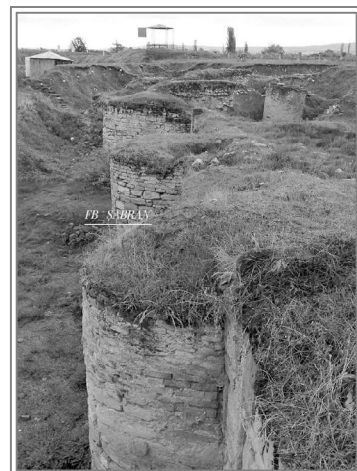


çəkilir. Ehtimal ki, Şəbərən üç Şirvan nahiyəsindən biri olan Xursanın inzibati mərkəzi olmuşdur. Burada şüşə biləzliklər, çoxlu miqdarda şirli və şirsiz saxsı qab qırıntıları və küre aşkara çıxarılmışdır ki, bu da sənətkarlığın inkişafından xəbər verir. Yəne "Tarix-i əl-Bab"ın verdiyi xəbərə görə, Şəbərən şəhərinin qala divarı-



nı h.ç 373 (983)-cü ildə Şirvanşah Məhəmməd ibn Əhməd çəkirmişdir. XI əsrdə Şirvanşahların ailə məqbərəsi-sərdabəsi də Şəbəranda olmuşdur. H.ç 418 (1027)-ci ildə ölmüş Yezid ibn Əhməd və onun h.ç 459 (1067)-cu ildə Güllüstanda (Şamaxı yaxınlığında) ölmüş qızı Şəmkuyyə burada dəfn edilmişdir. Ailə məzarlıqlarında sanduqəli, figurlu-svastikalı qəbirlər də aşkar edilmişdir. Ehtimal ki, Şamaxı böyüyüb iqtisadi-siyasi mərkəzə çevrilənədək

ornamentlə bəzədilib. Mərmər üzərində naxışlar isə hətta memarlıq işinin ustalarını təəcüb-ləndirir". A.A.Bakıxanov da Şahnəzərli kəndinin yaxınlığında Güllüstani-İrəm şəhərinin qalıqları sayılan ilk orta əsr şəhəri Şabranın yerləşməsi barədə yazıb. Şəhər əhalisinin əsas hissəsini şiə müsəlmanlar təşkil edir, orada albanlardan qalma xristianlar və xəzərlərin qalıqları da yaşayırdı. Bakıxanov görə Şabranın şəhər kimi süqutu 1712-ci il qətlamından, yəni Müşkür ruhanisi Hacı Davud, Qaytaq usmisi Əhməd xan və Qazıqumuq şamaxlı Surxay xan tərəfindən şəhərin qarət edilərək viran qoyulmasından sonra başlamış (Bu barədə Y.Hasan Calalın "Alban ölkəsinin qısa tarixi"-1702/22 kitabında da bəhs edilib), 18-ci əsrin ortalarında yaşayış məntəqəsi kimi əhəmiyyətini itirərək xarabalıq



Şabran sözünün etimologiyası barədə müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Bəzi mənbələrdə, Ptolomeyin əsərində göstərilən şapötren tayfalarının adının dəyişikliyə uğrayaraq tədricən Şabran şəklinə düşdüyü bildirilsə də, yaşayış məntəqəsinin bünövrəsini qoyan sabir türk tayfaları ilə əlaqədar olması ehtimalı daha inandırıcıdır. Müxtəlif fonetik dəyişikliklərlə Orta Asiya ərazisində də mövcud olan Şabran toponimi "Sabran", "Sabiran" şəklində işlədilib.

1979/89-cu illərdə şəhərin ərazisində beş yerdə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində 4500 km² qədim yaşayış sahəsi aşkar edilmişdir. Maddi mədəniyyət qalıqlarının laylanma qalınlığı 5 m-ə qədərdir. Orada X əsrə aid olan qala da aşkarlanıb. Alimlər tərəfindən sübut edilmiş ki, bu qala sonradan müdafiə məqsədi ilə tikilib. Qalanın divarları yarımdairəvi qüllələrlə bərkidilib. Tikinti zamanı əhəng daşı, çay daşı və yandırılmış kərpicdən istifadə olunub. Qala XIII əsrin sonuna qədər mövcud olub. XIV əsrdə monqollar tərəfindən dağıdılmış qalanın qərb hissəsində kiçik qəsr tikilib. O, dördbucaq şəklində idi və Mərdəkan qalalarını xatırladırdı. Memarlar tikinti zamanı qarışıq hörmədən istifadə edirdilər. Qazıntılarda aşkarlanmış nominal fərqlilik şəhərin məhəlləli planlaşdırılmasından xəbər verir. Şəhər sakinləri evləri yandırılmış kərpiclə, çay daşından tökülən bünövrənin

və Piremsən kəndləri hüduqlarındadır. Şəhərdə su kəməri xətti və içməli su anbarları da mövcud olub ki, bunlar da 9-cu əsrə aid kanalizasiya sistemindədir. Şəhərə təqribən 14 km məsafədən xüsusi saxsı-daş tünqlər vasitəsi ilə su kəməri çəkilib və s.

Şabranın iqtisadiyyatı keramikanın istehsalı üzərində qurulmuşdu. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində 10 əşyadan ibarət saxsı dəst tapılıb. Dağıntılar altında qalmış dulmuş emalatxanası aşkarlanıb. Şabranın saxsı əşyaları öz formasına və ornament zənginliyinə görə fərqlənirlər. Şəhərdə metal emalı sahəsində də uğurlar əldə edilmişdir. Bunun sayəsində, şəhərdə tökmə işi, misgərlik, zərgərlik, silahqayırma və s. inkişaf etmişdir. İki qazıntı obyektindən üzərinə möhür bərkidilmiş qızıl və gümüş üzükler də tapılıb. Şəhərdə həmçinin şüşə istehsal olunurdu. Yerli ustalar şüşənin müxtəlif növlərindən istifadə edirdilər. Məhsulun bir hissəsi xarici ölkələrə ixrac olunmuşdu. Şabran ustalarının hazırladığı ipək, yun məhsullar, müxtəlif növ xalçalar dünya bazarlarında satılırdı. Habelə keçmişdə dəvə karvanları burada düşərgə salır, taqətdən düşmüş, zəifləmiş dəvələr satılır, yola davam etmək üçün əlavə ilxıçlar tutulardı. Şəhər Suriya, Misir, Çin, Maldiv adaları və s. ölkələr ilə ticarət əlaqələri saxlayaraq keramika, farfor, fayans məhsulları ixrac edirmiş. Aşkar edilmiş yerli mis sikkələr daxili ticarətin də mövcudluğundan xəbər verir. Hətta sikkə zərbində (kəsilməsində) istifadə olunan ştəmpellə oxşayan əşya da tapılmışdır... Bu qədim şəhərimizin tarixi keçmişini aşkara çıxarıb arxeoloji tapıntılarla əsaslandırmaq işində prof. Rəşid Göyüşovla yanaşı mərhum həmyerlimiz, AMEA-nın Şimal-şərq bölgəsi üzrə arxeoloji ekspedisiyasının rəhbəri prof. Cabbar Xəlilovun da xidmətləri böyükdür. 1982-ci ildə məşhur Norveç səyyahı və alimi Tur Heyerdal Azərbaycanda olarkən Şabrandakı olub, burada aşkar edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələrini yüksək qiymətləndirib.

Mətni işləyib təqdim etdi:
C.Alpoğlu Albantürk